

СЪДБАТА НА НАЦИОНАЛНОТО ДОКУМЕНТАЛНО НАСЛЕДСТВО ДО СЪЗДАВАНЕТО НА БЪЛГАРСКИТЕ АРХИВНИ УЧРЕЖДЕНИЯ

Андреана Нейкова

Въпросът за опазването на архивните документи у нас се решава в законодателно и административно отношение едва в най-ново време. По точно през 1951–1952 г., когато се поставя началото на централизираното българско архивно дело¹.

За повечето европейски страни това става значително по-рано — още в периода след Френската буржоазна революция в края на XVIII и през XIX в. Най-напред във Франция, а по-късно и в останалите буржоазни държави се приемат специални закони, с които се гарантира достъпът на широки кръгове от населението до архивните документи както за административни, така и за научни цели. Регламентират се също принципите за организация на тези документи и дейността на архивите, които се провъзгласяват за «публични», т. е. за притежание на нацията, на обществото.

Основните функции на архивите при тези условия се определят с оглед необходимостта да се осигури постоянното приемане, съхраняване, научна обработка и използване на исторически ценните документи, след като приключи ролята им в текущата деловодна практика на съответните учреждения². Самите учреждения се задължават да обработват и опазват документите си въз основа на общовалидни правила.

Обект на преминаване от административното обслужване към «историята» или на предаване за по-нататъшно съхраняване в архивите са документите главно от сферата на държавното управление. Правото на собственост (частна или ведомствена) се запазва върху по-голямата част от стопанската и техническата документация, както и върху документите от личен произход. Този

принцип на буржоазното архивно законодателство е валиден и през съвременния период, за разлика от пълната и последователна централизация на архивното дело в СССР и в другите бивши социалистически страни, включително и в България.

Както отбелязахме обаче, българското архивно дело има сравнително кратка история на фона на вековните традиции и (162) постижения в тази област на редица други страни. Проблемите във връзка с опазването на националното ни документално богатство неоправдано се подценяват от българските буржоазни правителства през целия период след Освобождението до 9. IX. 1944 г. Преди всичко не се предприемат необходимите законодателни мерки като предпоставка за осигуряване не само опазването, но и по-широкото използване на архивните документи в тогавашната обществена практика и за научни цели. Тези въпроси се разглеждат най-общо единствено в «Закона за старините» от 1911 г., който обхваща културно-историческите ни паметници като цяло. При това в постановленията му не се споменават «архиви» и «архивни документи», а само «документи», които са създадени до 1878 г.³ Напълно са изключени съвременните на разглеждания период документи, които очевидно не са представлявали никаква историческа ценност за законодателя. По този начин посочената категория документални извори се обрича на унищожаване, след като се прекрати оперативното им използване в държавните учреждения.

Обявяването на наследените от миналото документи и писмени паметници за старини и поставянето им под юридическата защита на държавата има повече декларативно значение, тъй като не е съпътствано от системни грижи и действия, насочени към организиране на опазването им чрез специализирани архивни учреждения, каквато е практиката в другите страни.

Същевременно при прилагането на Закона за старините също възникват допълнителни затруднения, свързани с правото на лична собственост върху съответните културно-исторически паметници, в това число и върху архивните документи. Задълженията по изпълнението на този закон се възлагат на Ми-

нистерството на народното просвещение (МНП). От своя страна министерството изисква от всички държавни и обществени учреждения, които притежават «движими и недвижими» старини, да ги регистрират чрез подробни описи и в срок от една година в Комисията за старините (създаването ѝ се предвижда от закона). Тези административни разпоредби почти не засягат архивните документи, доколкото те са могли да оцелеят в условията на прекъснатата в продължение на векове българска държавна традиция и на османското господство в българските земи. След Освобождението по-голямата част от документалното ни наследство се намира във владение на частни лица или в архиви, библиотеки и музеи извън страната. (163) Ето защо нито заинтересованите държавни учреждения, нито специалистите и широката българска общественост разполагат с точни данни колко и какви документални извори са оцелели и къде се съхраняват. Предвидените обаче в посочения закон основания и възможности за издирване, регистриране и събиране на тези документи по административен път са значително ограничени — само в случаи на опасност от унищожаването им, на незаконни сделки, на опити за изнасяне от страната и др.

Благодарение на личната инициатива и усилията на отделни политически, културни и научни дейци като проф. И. Шишманов, М. Балабанов, И. Георгов, П. Славейков, В. Златарски, Д. Страшимиров, Й. Попгеоргиев и особено от страна на участниците в националноосвободителното ни движение, между които З. Стоянов, Н. Обретенов, Ст. Заимов, К. Цанков и много други, у нас непосредствено след Освобождението започва публикуването на архивни документи в тогавашния периодичен печат и под формата на сборници⁴. Тази дейност придобива първостепенно значение не само за по-нататъшното опазване на националното документално наследство, но и като условие за исторически изследвания, т. е. за развитието на българската историческа наука през същия период. Освен това документалните публикации привличат вниманието на българската общественост върху съдбата на архивните документи и необходимостта от тяхното организирано съхраняване в специализирани архиви.

За съжаление идеята за създаването на български държавен архив не се реализира в периода до 9. IX. 1944 г. въпреки многобройните обосновани предложения и официални решения по този въпрос⁵. Все пак се учредяват няколко обществени архивни сбирки — към Народната библиотека, Българското книжно дружество в София, МНП, Народната библиотека в Пловдив, към различни музеи и читалища в страната⁶. През 1923 г. на Архивния отдел на Народната библиотека в София се възлагат дори функциите на държавен архив⁷. В правилника на отдела за първи път се предвижда предаването в библиотеката на правителствени, т. е. на учредженски архиви, а също и на документи на политически дейци, писатели и др. от следосвобожденския период⁸.

Трябва да се поясни, че всички тези сбирки не са архивни учреждения в общоприетия смисъл на това понятие. Тяхното създаване е едно компромисно решение в резултат от възлагането на допълнителни «архивни» функции на някои от тогавашните (164) културни учреждения. На практика чрез посочените сбирки е обхваната само една незначителна част от архивните ни документи, без да се спазват установените изисквания за съхраняването, обработването и използването им.

Причините за тази неразвитост на архивното дело в условията на българската буржоазна държава са различни. На първо място това е прекъснатата историческа приемственост и традиции в българския държавно-политически живот през периода от края на XIV в. до Освобождението. А появата на архиви още в античния свят и в по-късно време е свързана именно с държавата и нуждите на държавното управление. Ето защо наследените от миналото документи като отражение на историческия опит почти нямат приложение в следосвобожденската обществена практика, която се характеризира с процесите на изграждане и международно утвърждаване на новата държава, с поляризацията на обществените интереси и формирането на политическите партии в страната, със стремежите за национално единение на българския народ. Същевременно много по-различно е отношението към документалните извори и тяхното

обществено значение в епохата на Възраждането. Както е добре известно, идеолозите и организаторите на българската националноосвободителна революция — Паисий, Г. С. Раковски, Л. Каравелов, В. Левски и много други, издирват, събират и често пъти използват български средновековни документи и писмени паметници не само като ценни исторически свидетелства, но и като средство за пробуждане на българското национално самосъзнание или като аргументи в борбата за политическа, духовна и културна независимост на българите⁹.

Последиците от липсата на интерес и загриженост от страна на официалната власт след Освобождението към съдбата на наследените от миналото документи засягат и документалните извори за историята на българското общество и държава в периода на капитализма. По-голямата част от тези документи е била най-често масово унищожавана, след като с течение на времето е приключвало използването им в съответните учреждения. В деловодната ни практика се утвърждава един специфичен и много показателен термин — «прочистване» на учрежденските архиви.

Прочистването, т. е. унищожаването на «старите» учрежденски архиви започва в началото на века и се извършва на всеки седем години. Оправданието за подобна дейност е нуждата от място (помещения), средства и персонал (щат), предназначени (165) специално за работа с постоянно увеличаващите се документи, които се създават от дейността на държавните учреждения. Най-често приключените в деловодствата преписки били натрупвани безредно в неподходящи за архиви помещения в отделните учреждения.

През първите десетилетия след Освобождението тези документи са все още сравнително малко, поради което не затрудняват административното обслужване. Впоследствие обаче, с разрастването на бюрократичния апарат в страната и с разширяването на функциите на държавните учреждения, значително се увеличават и документите, «държавните книжа». Ето защо се налага периодично освобождаване на учрежденията от станалите вече излишни за тях

преписки, както се процедира през същия период и в останалите страни. Разликата е, че при тях е осигурено задължително предаване в архивите на определена част от документите на държавните учреждения, които имат историческа и научна ценност за обществото.

Тъй като у нас липсва държавен архив, а и в законодателно отношение изобщо не се предвижда опазването на каквито и да е съвременни документи, те масово се унищожават от самите учреждения. При това контролът и ограниченията от страна на държавата (МНП) са формални. В резултат са причинени непоправими загуби и днес сме лишени от уникални исторически свидетелства.

В доклада на междуведомствената комисия, създадена през 1934 г. по решение на Министерския съвет със задача да разработи правилник за прочистване, подборане и унищожаване на старите учрежденски архиви, се съдържат конкретни данни за унищожените до този момент документи на отделните министерства¹⁰.

В Министерството на вътрешните работи са унищожени всички архиви, създадени до 1900 г., включително и оригиналните укази.

В началото на 20-те години Министерството на финансите дава разрешение на Върховната сметна палата в София да унищожи старите си архиви от периода 1879–1907 г., тъй като липсвали помещения за по-нататъшното им съхранение. По този повод МНП назначава комисия, която предварително да прегледа тези преписки (дела) и да се произнесе за съдбата им. От своя страна комисията, без да прегледа документите, препоръчва да се запазят «книжата» от периода 1879–1880 г. и от 1885–1886 г. Останалите документи очевидно са били унищожени. Същата участ постига и голяма част от архивите (166) на Източна Румелия, които били предадени за съхранение в това министерство. По една щастлива случайност са спасени 12 сандъка с документи, които след това са прехвърлени в архива на Българската академия на науките, а през 1952 г. са предадени на Централния държавен исторически архив. В Министер-

ството на правосъдието преписките са унищожени вероятно неслучайно, като се има предвид тяхната връзка с известни политически процеси. В самото Министерство на народното просвещение са унищожени докладите на първите окръжни училищни инспектори. Нещо повече, дори през 1947 г. ценни документи на министерството били предадени за претопяване. С тях е унищожено и досието на Д. Благоев като учител, което съдържало изложение до тогавашния министър на просветата К. Иречек със сведения за неговата обществено-политическа дейност в Русия и причините за екстернирането му в България¹¹.

Опитите на МНП да ограничи масовото унищожаване на учрежденските архиви имат само частичен ефект. За целта, както отбелязахме, през 1923 г. на Архивния отдел на Народната библиотека в София се възлагат функциите на държавен архив във връзка с необходимостта от опазване документите и на държавните учреждения. А значително по-рано, още през 1879 г., библиотеката започва да събира наследените от миналото ни архивни документи и ръкописи.

В правилника за дейността на Архивния отдел се уточнява, че подлежат на предаване в библиотеката правителствени архиви, станали излишни за текущата административна дейност в съответните учреждения. Първоначалната хронологична граница за тези документи е 1878–1903 г.

Новите положения обаче не довеждат до очакваните промени в организацията на работата с документите в учрежденията. Малко от тях се възползват от предоставената им възможност да депозират ненужните им архиви в Народната библиотека. Това изисква предварителна подготовка на документите, подреждането и описването им в дела. Много по-лесно е било да се изгорят старите преписки. При това положение още през 1926 г. самата библиотека поставя отново въпроса пред МНП за необходимостта от създаване на специално учреждение — държавен архив. В рапорта на тогавашния директор Б. Ангелов, се посочва, че учрежденията не успяват да оценят, нито да осигурят запазването на исторически ценните документи¹². Това налага те да се предават в Народната библиотека временно, до създаването на държавен архив.

Като неотложна мярка се предлага утвърждаването на (167) «Правилник за контрол и депозиране в Народната библиотека на исторически документи от архивите на обществените държавни, окръжни, общински учреждения в България», който да бъде задължителен.

Идеята за създаването на самостоятелен, отделен от Народната библиотека държавен архив се поставя на вниманието на обществеността във връзка с юбилейното честване на 50-годишнината от Освобождението. По този повод е бил създаден дори проектозакон за депозиране на архивните документи на учрежденията, а също и на видни дейци в държавен архив¹³. Предвижда се създаването на национален архив и на местни архиви във всеки град. Подробно се разглежда въпросът за контрола от страна на държавния архив при подбора на документите, които ще се депозират за съхраняване от учрежденията или ще се унищожават.

Специално внимание се отделя на комплектуването на архивните документи от личен произход. Съгласно действащия закон за старините, тяхното деклариране става с подробен опис пред архивните учреждения, като по този начин се поставят под контрола на държавата.

Може наистина да се съжالياва, че проектозаконът не е бил предоставен за разглеждане и приемане в Народното събрание, за да се прекрати унищожаването на учрежденските архиви, както и разпиляването на личните архиви и документи.

През 1936 г. се подготвя още едно предложение за създаване на държавен архив, но то също не се реализира¹⁴.

Безконтролното и масово унищожаване на учрежденските архиви, пренебрежителното отношение на официалната власт към съдбата на националното документално наследство, липсата на цялостно законодателство и на специализирани учреждения у нас през разглеждания период са предизвикали, естествено, недоволство и разочарование сред културната ни общественост. Тези чувства са изразени с особена сила от проф. Т. Боров през 1931 г.:

«Завърши се вече, тържествено отпразнувана, първата петдесетгодишна на новата българска държава... и никое българско правителство, никой министър на просветата не намери до днес време и воля, знание и възможност да създаде Български държавен архив, да създаде «паметта на новата държава»... И ако преди 10–15 години и още повече преди войните, в началото тая небрежност бе обяснима, днес вече отлагането да се създаде Български държавен архив е едно наше, на съвременниците престъпление към българската националност, (168) към идните поколения българи. И не може да бъде извинено с евтините сега доводи за липса на средства при скъпите излишества и пилеене в други области.»¹⁵

По същия повод Ю. Трифонов изтъква, че «не ни пречи нам в това отношение (унищожаването на изворите за историята ни — б. а.) нито младостта на държавата ни, нито липсата на средства, а единствено — незнанието и нехайството»¹⁶.

Изоставането в областта на архивното дело е толкова значително, че практиката да се унищожават учреденските архиви се запазва не само до 9. IX. 1944 г., но и до създаването на Държавния архивен фонд на страната и мрежата от архивни учреждения (т. е. до 1951–1952 г., а в някои райони и до по-късно). Разликата е, че старите и ненужни в административната дейност документи вече не се изгарят, а по-често се предават за претопяване.

В писмо на Археологическия музей в Пазарджик от 5. IX. 1949 г., изпратено до Българската академия на науките, се съобщава с голяма тревога за безконтролното унищожаване на архиви и документи¹⁷. Посочва се, че в Пазарджишката община вече е унищожена първата книга на Общинския съвет, регистрите за гражданското състояние до 1900 г., годишните доклади на различните общински служби и много други ценни документи. Подчертава се, че отношението към частните архиви и библиотеки е още по-нехайно, тъй като те обикновено се продават на килограм и се изпращат за претопяване. Специално в хартиената фабрика при гара Белово ежегодно се унищожават по този начин големи

количества книги и документи, сред които и архивите на писателя и общественика А. Йонков-Владикин и на проф. Л. Владикин, част от библиотеката на д-р Н. Ламбрев и др.

Интересното е, че цитирайки данните предимно от това писмо, БАН прави предложение до Министерския съвет за назначаването на междуведомствена комисия, която да проучи въпроса за ценните архиви и документи в страната и да препоръча реда и начините за тяхното по-нататъшно опазване.

През месец декември същата година Архивният институт при Българската академия на науките провежда и специално заседание за обсъждане на състоянието и задачите на българското архивно дело, както и на архивистиката като наука. В изказванията и предложенията преобладава мнението, че за нашите условия е подходящо да се възприеме принципът за централизирана организация на архивното дело, подобно на съветско архивно дело¹⁸. (169)

Управителният съвет на академията изцяло одобрява резултатите от обсъжданията и подготвя предложение до Министерския съвет за назначаването на държавна комисия, която да подготви проект за организацията на архивното дело в страната.

По линията на тогавашния Комитет за наука, изкуство и култура (КНИК) също се предприемат редица инициативи във връзка с разработването на законопроект за бъдещ държавен архив. Тази задача се възлага на Градския архив при Столичния градски народен съвет (бившата столична община). Като начало се предприема известно проучване на постиженията на архивното дело в другите европейски страни. Съдействие оказва Министерството на външните работи. То изпраща специални писма до българските дипломатически представителства в СССР, Австрия, Англия, САЩ, Румъния, Полша, Белгия, Италия, Швейцария, Швеция и др. с молба да се проучи техният опит в тази област и да се изпрати специализирана литература¹⁹.

След като се изяснява, че Главното архивно управление на СССР е към системата на НКВД, у нас решаването на въпроса за организацията на ар-

хивното дело се поставя в крайна сметка също пред Министерството на вътрешните работи.

Окончателният вариант на законопроекта за Държавен архивен фонд на НР България е дело на специална комисия, която е утвърдена от Политбюро на ЦК на БКП. В комисията са привлечени видни български учени и специалисти, между които акад. Д. Косев, проф. П. Топалов, К. Калайджиева, Е. Савова и др. Като консултант от съветските архиви участва Н. Р. Прокопенко.

Комисията успява да подготви за кратко време всички документи, с които се поставят основите на централизираното българско архивно дело. Това са проектоустав на Държавния архивен фонд на НРБ, проектопостановление за организацията на ДАФ, проектоустав за създаването и дейността на Архивно управление към МВР, а също на двата централни архива и на местните (окръжните) архиви. Посочените проекти влизат в сила със специално решение на Политбюро на ЦК на БКП от 27. IX. 1951 г. и със съответните административни актове.

Следователно повече от седем десетилетия са били нужни, за да се създадат у нас необходимите юридически и организационни предпоставки за опазването на националното документално богатство. Парадоксалното е, че този период е по-продължителен (170) по време в сравнение с досегашната дейност на българските архивни учреждения, т. е. от 1951 г. насам. Едва от този момент започва организираното развитие на българското архивно дело, но значителното неоправдано закъснение и липсата на традиции нанасят непоправими загуби на ценни документални свидетелства за българската история.

(171)

БЕЛЕЖКИ

¹ Методически кодекс на ГУА при МС. С., 1982, с. 13.

² *Шабор, М. Т., К. Дьо Боаруврей. Ж. И. Рибо.* Създаването на архивите и предварителната обработка на архивните материали. — Арх. преглед, 1979, № 4, 52–55.

³ *Дуйчев, И.* Лекции по архивистика. С., 1950, 122–123.

⁴ *Нейкова, А.* Документалните публикации за Възраждането в периодичните издания — начален период на археографска дейност. — Изв. на държавните архиви, 40, 1980, 58–60.

⁵ *Радков, М.* Към въпроса за изграждане на държавен архив у нас до 9. IX. 1944 г. — Изв. на държавните архиви, 8, 1964, 18–33; *Кузманова, М.* История на архивите и организация на архивното дело в България. С., 1966; *Минцев, Д.* Към въпроса на архивното законодателство в България. — Изв. на научния архив на БАН, 4, 1968, 17–31.

⁶ *Миятев, П.* Архивното дело в България от Освобождението до създаването на Държавен архивен фонд през 1951 г. — Изв. на Архивния и-т при БАН, 1, 1957, 22–26.

⁷ *Йорданов, В.* История на Народната библиотека. С., 1930, с. 277.

⁸ Правилник на Народната библиотека от 1926 г., 177–180.

⁹ *Матеева, М.* Интересът към българските писмени паметници през епохата на Възраждането. — Год СУ. — Ист. фак., 58, 1964, 169–206; *Възвъзова-Каратеодорова, К.* Отношението на Раковски, Каравелов, Левски и Ботев към ръкописите и архивите. — Изв. на НБКМ, 7 (13), 1967, 133–146.

¹⁰ *Миятев, П.* Цит. съч., 28–30.

¹¹ *Симеонова, Е.* Документи за създаването на държавните архиви в България. — Изв. на държавните архиви, 22, 1971, с. 89.

¹² *Йорданов, В.* Цит. съч., с. 305.

¹³ *Минцев, Д.* Нови данни за архивното законодателство в България. —

Арх. преглед, 1982, № 3, 35–37.

¹⁴ *Блъскова, М.* Документ от 1936 г. за необходимостта от държавен архив — Изв. на държавните архиви, 37, 1979, 47–50.

¹⁵ *Боров, Т.* За българските архиви — книги, библиотеки, библиография. С., 1941, с. 158.

¹⁶ *Трифонов, Ю.* Как унищожаваме историята си, когато се готвим за юбилейни тържества. — Мир, № 8649, 30 апр. 1929.

¹⁷ *Симеонова, Е.* Цит. съч., 75–76.

¹⁸ Пак там, 77–87.

¹⁹ Пак там, 65–68.